

TOMASZ PRUSIŃSKI¹
Instytut Psychologii
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

FENOMENOLOGICZNO-KONTEKSTOWE PODEJŚCIE DO BADANIA WOLNOŚCI W PSYCHOLOGII

Phenomenological-contextual approach to study freedom in psychology

Abstract

Freedom as a subject of academic research in psychology has always been confined to a space regarded as difficult to explore. Since the beginning of psychology as a branch of science, the discussion of freedom has been fragmented. The adoption of a specific repertoire of methodological and philosophical assumptions has ignited interest in the topic and issues of freedom. The history of freedom being present in psychology is an ongoing struggle between different paradigms regarding the nature of this subject and its associated methods of examination. During the nineties of the last century, there was a shaping of the direction referring to the achievements of humanistic psychology, as emphasizing the importance of subjective human experience. The authors of this approach, taking care of a methodological workshop and conducting a series of empirical studies, have proposed a new approach to the study of freedom in psychology. The most important achievement of the phenomenological-contextual approach was to draw attention to the possibility of exploring in scientific research the phenomenon of freedom in psychology that has been rejected as a matter of the intersection of science and philosophy.

Keywords: freedom, personalistic perspective, phenomenological-contextual approach

1. WPROWADZENIE

Pomimo dotychczasowych usilnych i niezliczonych starań, wolność jako doświadczenie występujące przede wszystkim w kontekście człowieka zdaje się być przedmiotem wymagającym podejmowania kolejnych prób badania w nauce. Chociaż podejmowano różnorodne (zdaniem autora tego artykułu nieudane) próby inkorporowania go w przestrzeń zróżnicowanych perspektyw badawczych dostępnych

¹ Adres do korespondencji: tomasz.prusinski@op.pl

w nauce (której przykład w postaci podejścia poznawczego zostanie poniżej zarysowany), część badaczy nadal odczuwa swoisty niedosyt tej problematyki w psychologii.

Psychologia mająca za przedmiot swoich badań człowieka nie mogła pominąć zagadnienia jego aktywności wolicjonalnej. Jednak, jak podkreślają niektórzy badacze (Baer, Kaufman, Baumeister, 2008), psychologowie dążyli do unikania tej tematyki, tak długo, jak to mogło być możliwe, bądź też dokonywali wielu, częściej mniej niż bardziej udanych, prób redefinicji wolności albo uznawali problem wolności jeśli nie za pytanie ostatecznie filozoficzne, to przynajmniej umieszczone gdzieś między psychologią a filozofią (Dweck, Molden, 2008).

Celem niniejszego artykułu jest wstępne omówienie i wskazanie podstawowych założeń słabo dostępnej w środowisku polskich badaczy koncepcji badania zagadnienia wolności. Podejście to można określić mianem fenomenologiczno-kontekstowego. W jego obrębie wymienić należy dwa ważne nazwiska. Nazwisko Malcolma Westcotta (1988; 1994), kanadyjskiego badacza, inspirowanego powstanie tego podejścia, którego metodę badawczą określić można jako fenomenologiczno-narracyjną. Dała ona podstawy do rozwijania tego podejścia na gruncie polskiej psychologii. Drugie nazwisko – Krzysztofa Mudynia (1997a; 2001; 2004) – który jest autorem metody fenomenologiczno-kontekstowej. Wcześniej jednak zostanie wskazany kontekst metodologiczny, którego obecność predestynowała do pojawiania się różnych sposobów badania wolności w psychologii akademickiej.

2. METODOLOGICZNY KONTEKST BADAŃ WOLNOŚCI W PSYCHOLOGII

Zasadniczym powodem fragmentaryczności problematyki wolności w psychologii, widzianej zazwyczaj jako nieudane próby badawcze poprzedzane zamianą wolności jako przedmiotu badań na pojęcia zbliżone, chociaż nie równoznaczne, były (oprócz towarzyszącego pojęciu wolności nadznaczenia) spory, które od początku istnienia psychologii jako dyscypliny naukowej zaciążyły nad decyzjami dotyczącymi podejmowania problematyki różnych obszarów zjawisk, w tym również wolności. Współcześni badacze nie poddają już pod dyskusję poglądu, że za każdym sposobem uprawiania nauki, za każdą koncepcją czy teorią lokują się pewne milczące założenia pozanaukowe, najczęściej filozoficznej natury. Te założenia nie są poznawczo neutralne (Trzópek, 2003).

Przyjęcie określonego repertuaru założeń metodologicznych i filozoficznych kieruje na specyficzne, jasno określone dobieranie metody do swoiście konceptualizowanego przedmiotu. Ta perspektywa przyjęta dla fundamentów danej koncepcji psychologicznej wpływa na to, co Zybortowicz (1995) nazywa *reflektorem poznania*. To, jak sterujemy reflektorem naszego poznania, jak prowadzimy wiązkę światła płynącego z tego strumienia, zależy od jego ustawienia wobec przedmiotu poznania. To owe założenia filozoficznej i metodologicznej natury lokują nasz reflektor. Zawsze jednak poznajemy jakąś tylko część rzeczywistości, jakiś jej fragment, konkretną stronę. Przyjęcie specyficznego sposobu konceptualizacji przedmiotu i zastosowanie określonej metody jego poznania pozwala wyciąć z obszaru możliwych zainteresowań badawczych pewną mniej lub bardziej spójną całość, która nie jest jednak jedyną możliwą.

Owe filozoficzne założenia obecne w psychologii rozstrzygały arbitralnie również o zainteresowaniu tematyką wolności. Można powiedzieć, że historia obecności problematyki wolności w psychologii to dzieje zmagania różnych paradygmatów dotyczących natury przedmiotu i metod jego badania. Odmienne rodzaje filozofii nauki uczestniczyły w formowaniu badawczych zainteresowań w psychologii, a nieprzystawalne do siebie paradygmaty, schematy myślenia ścierały się w psychologii jako nauce.

3. SPÓR NATURALIZMU Z ANTYNATURALIZMEM O PODSTAWY WSPÓŁCZESNEJ PSYCHOLOGII

Naturalizm i *antynaturalizm* to pojęcia, które po raz pierwszy zostały użyte przez Poppera (2002) dla określenia odmiennych sposobów uprawiania nauki. Nauka stosująca metody indukcyjne i wzorująca się na naukach przyrodniczych wykazywałaby skłonność do przyjmowania wzorca naturalistycznego, zaś nauka przeciwna wzorowaniu się na naukach przyrodniczych hołdowałaby wzorcowi antynaturalistycznemu. Podział ten nie odnosi się do nauki w ogóle. Istnieje on jedynie w obszarze nauk społecznych i humanistycznych.

Przedstawiciele naturalizmu, głosząc, że paradygmaty metodologiczne stosowane w przyrodoznawstwie obowiązują w naukach społecznych i humanistycznych, określają tym samym niejako stosunek do przedmiotu nauk o człowieku. Naturalista zgadza się, że „przedmiot badań nauk humanistycznych jest [...] trudniejszy i bardziej złożony niż struktury, którymi zajmowały się klasyczne teorie fizyczne. Jednakże różnica ta jest względna i ulega w pewnym sensie zatarciu: przedmiot badań współczesnych dyscyplin fizycznych jest na ogół również niezmiernie skomplikowany” (Such, 1973, s. 219). Zatem, jeśli przedmiot nauk o człowieku nie różni się zasadniczo od przedmiotu nauk przyrodniczych, to zasadnym jest stosowanie pokrewnych lub jedynie odpowiednio zmodyfikowanych i przystosowanych metod. Co więcej, poglądy naturalizmu łączy się z postępem naukowym, zwłaszcza z rozwojem technologicznym (Trzópek, 2006). Całkiem nieprzypadkowo teorie niektórych psychologów akceptujących tę filozofię miały prowadzić do opracowania *technologii zachowania* (Skinner, 1978).

Antynaturaliści oponowali wobec takiej propozycji percepcji świata. Odrzucali założenie o jedności nauk i bronili niepowtarzalności przedmiotu oraz narzędzi badawczych, przy pomocy których ten przedmiot badano w naukach humanistycznych i społecznych. Zdaniem antynaturalistów wyjaśnianie zjawisk w naukach humanistycznych i społecznych powinno być odmienne od wyjaśniania przyrodniczego, zaś stosowanie podobnych narzędzi prowadziłoby do nieuprawnionej redukcji zjawisk społecznych zamiast do wyjaśniania ich specyfiki i odmienności (Such, 1973). Tak wyrażony antynaturalizm związany był przede wszystkim z hermeneutyką Diltheya i jego następców (Dilthey, 1987a; Dilthey, 1987b; Dilthey, 2004). Natomiast naturalizm łączono z postulatami metodologii pozytywizmu logicznego, gdyż one najbardziej oddziaływały na kształt nauk o człowieku, w tym psychologii, a sam pozytywizm uczynił naturalizm jednym ze swych haseł sztandarowych (Trzópek, 2006). Jak podkreśla Krasnodębski (1986), chociaż zmianę w naukach o człowieku rozpoczęły siedemnastowieczne spory o kształt samych nauk przyrod-

nicznych, to właściwy spór o nauki humanistyczne rozpoczął się dopiero w drugiej połowie XIX wieku, kiedy to psychologia jako nauka dopiero co oddzieliła się od filozofii.

W ramach zarysowanego jedynie powyżej sporu, który trwał przez dziesięciolecia, również psychologia budowała paradygmat w zakresie konceptualizacji przedmiotu i wyboru metody badawczej. Zarówno naturalistyczne jak i antynaturalistyczne podstawy zaowocowały w psychologii specyficznym ukierunkowaniem na przedmiot poznania i doprowadziły do stworzenia określonego zaplecza metod badawczych. Psychologia, bazując na zaprezentowanym powyżej sporze, wypracowała dwa generalne podejścia do badania wolności.

Nauka ta od momentu swojego powstania przyjmowała założenia naturalizmu. Aspirowała do bycia jedną z nauk przyrodniczych, z odpowiadającą im procedurą i metodologią. Naturalistyczna perspektywa będąca od samego początku perspektywą przeważającą stworzyła nurt badawczy w psychologii, który można określić mianem funkcjonalnego. Psychologia, która zorientowała się na badanie dających się sprowadzić do obserwacji zachowań lub procesów mózgowych, odrzuciła problematykę wolności, poddając w wątpliwość jej istnienie lub lokując ją w sferze terminów teoretycznych, które trudno poddawały się procedurze operacjonalizacji, terminów tkwiących w dwóch planach życia: potocznym i technicznym (Rosnerowa, 1993).

Za odparcie zarzutu o opóźnienie w rozwoju psychologia musiała zapłacić wysoką cenę. Odrzuciła cały bagaż przedmiotowy dotyczący wyobraźni, codziennego doświadczenia i wartości, które nie poddawały się opisowi i eksploracji za pomocą nowych metod, zakorzenionych w deterministycznej wizji świata. Badacze hołdujący naturalizmowi dokonali całkowitego rozczłonkowania człowieka i jego psychiki na pojedyncze części, gdyż tylko redukcja i uproszczenie do poziomu elementarnego dawały nieznaną dotąd możliwości badawcze, „zwrócenie się ku metodzie indukcji i ustalaniu faktów w oparciu o doświadczenie” (Giorgi, 2002, s. 72). Doskonałą egzemplifikacją perspektywy funkcjonalnej jest behawioryzm, czy powstały w latach późniejszych nurt badań procesów i funkcjonowania poznawczego. Chociaż dorobek tych nurtów nie jest przez nikogo chyba dziś kwestionowany, to jednak porządkowanie, przeformułowanie i empirycystyczne dodefiniowywanie warsztatu badawczego psychologii w duchu naturalizmu pozbawiło badaczy możliwości badania szeregu problemów, których nie sposób sformułować w języku paradygmatu naturalistycznego. Jak wskazuje Straś-Romanowska, [...] „są to problemy swoiście ludzkie, w odczuciu przeciętnego człowieka ważne, bo bezpośrednio związane z życiem i bynajmniej nie unikalne, na przykład przeżycia graniczne, dylematy moralne, cierpienie, doświadczanie samotności i zagubienia w świecie, poszukiwanie sensu. Inne problemy – o charakterze egzystencjalnym – takie jak na przykład poczucie tożsamości, poczucie wolności, poddawane obróbce eksperymentalnej, ulegają karykaturalnemu wypaczeniu, tracąc swoją specyfikę” (Straś-Romanowska, 1993, s. 99). Jak podkreśla dalej Romanowska, już próba operacjonalizacji zjawiska wskazuje na próbę jego redukcji, odejścia od istoty na rzecz dopasowania do metody.

Odpowiedzią na zarzuty wobec psychologii zorientowanej naturalistycznie są nurty, które generalnie nazwać można perspektywami personalistycznymi. Ich proweniencja jest ściśle antynaturalistyczna. Są to podejścia i koncepcje psychologii egzystencjalnej i fenomenologicznej o kilka dziesięcioleci młodsze, niemniej jednak naznaczone dawnym sporem w filozofii nauki. W tych nurtach możliwe jest badanie fenomenu wolności.

Podłożem perspektyw personalistycznych była hermeneutyka proponowana przez filozofię antynaturalistyczną Diltheya (1987a). Chodziło o odejście od całkowitego skupienia się na metodzie nauk przyrodniczych i odrzucenie wyjaśniania człowieka w kategoriach statycznej, jednoznacznej struktury o fizykalistycznych właściwościach: procesach, funkcjach, mechanizmach, a przeniesienie uwagi na rozumienie, ustalenie sensu. Powrócono do wizji człowieka jako całości. Człowiek jako osoba, kompletność, pełni tworzył swoją własną biografię, opartą na przyszłości i przeszłości (Trzópek, 2006). W tej perspektywie powracała cała sfera subiektywności człowieka, jego doświadczenia i przeżywania (MacLeod, 2002).

Psychologia personalistyczna godziła się na założenia, według których rzeczywistość rozdarta była między sferą rzeczy i sferą świadomości, człowiek zaś był bytem łączącym w sobie pierwiastek naturalistyczny, podlegający prawom kazu- alnym i pierwiastek duchowy, co oznaczało, że stawał się podmiotem swojego istnienia, „osobą ludzką jako specyficznym systemem »żyjącej całości«” (Uchnast, 1990, s. 54).

W tej perspektywie z powodzeniem postawiono pytanie o wolność. Człowiek jako podmiot traktowany był jako intencjonalny i otwarty, skierowany na zewnątrz, ku innym ludziom (Simonton, 2008). Opisywany był jako zdolny do formułowania swojego życia wedle akceptowanych przez siebie wartości i przyjmowanych sensów (Taylor, 1985). Przestawały działać automatyzmy środowiska zewnętrznego, świat nie działał jednoznacznie deterministycznie, lecz poprzez świadomość (Straś- -Romanowska, 1993). Rzeczywistość

stawała się doświadczana, przeżywana i interpretowana w sposób, w jaki jawi- ła się jego podmiotowi w świadomości, w jaki była postrzegana i przechowywana w pamięci, rozważana i konceptualizowana (Krasnodębski, 1986). Człowiek jako osoba postawiony został w horyzoncie swej możliwej wolności. Wolności związanej z jego świadomym wyborem, wolności rozumianej jako świadoma aktywność, jako akt kreacji własnego losu i życia.

W literaturze psychologicznej poświęconej wolności rozważanej właśnie z per- spektywy personalistycznej napotkać można przede wszystkim prace Fromma (1993; 1996), Kozielskiego (1996; 2007) czy Frankla (1984). Niewiele miejsca poświęca się rozwijanemu ciągle podejściu do badania wolności, które polski au- tor określił w *Encyklopedii Psychologii Szewczuka* (Mudyń, 1998) mianem fen- omenologiczno-kontekstowego. Jest to podejście interesujące z uwagi na sposób, w jaki badacze podchodzą do badania trudnego przedmiotu wolności, jak i z uwagi na uzyskane dotychczas wyniki badań.

4. „WOLNOŚĆ DOŚWIADCZANA” W PODEJŚCIU FENOMENOLOGICZNO-KONTEKSTOWYM

W latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku ukształtował się kierunek nawiązujący do dorobku psychologii humanistycznej, akcentujący wagę subiektywnych przeżyć człowieka. Autorzy tego podejścia, dbając o warsztat metodologiczny i przeprowadzając szereg badań empirycznych, akcentują raczej holistyczne niż analityczne, raczej jakościowe niż ilościowe podejście do badania człowieka i przejawów jego podmiotowości. Główne badania, jakie napotkać można w tym podejściu, dotyczą doświadczania wolności w naturalnych sytuacjach życiowych. W tym sposobie konceptualizowania wolności zwykło mówić się o doświadczaniu wolności lub wolności, która jest doświadczana przez konkretnego człowieka (*experienced freedom*) (Mudyń, 2004; Westcott, 1988).

Podejście to realizowane jest przez dwóch psychologów – Westcotta i Mudyń. Mudyń nawiązuje w swoich pracach do przekonania niemieckiego psychiatry Blankeburga, który zauważa, że fenomen wolności jest czymś, „co nie może być satysfakcjonująco zobiektywizowane”, choć właśnie na przywrócenie tego „ukierunkowana jest cała psychiatryczna terapia” (Mudyń, 1997a, s. 105). Jednym z zasadniczych pytań, jakie stawia się badanym, jest pytanie o kontekst sytuacyjny, w jakim czuli się wolni, o okoliczności, w jakich badani przeżywają wolność lub zniewolenie (Mudyń, 1998). Obaj badacze, choć realizują swoje programy badawcze w odmiennych warunkach społeczno-kulturowych, mają u podstaw te same założenia, a wyniki ich empirycznych poszukiwań okazują się zbieżne.

Gdy sięga się do podstaw teoretycznych tego nurtu badań nad wolnością, zwraca uwagę przede wszystkim przekonanie, że nie można rozpatrywać pytania o wolność w oderwaniu od sytuacji, w której ona jest doświadczana. Wyrwanie z kontekstu powoduje, że wolność staje się „tylko słowem, hasłem, abstrakcją. I jak każda abstrakcja – gdy przestajemy ją hipostazować – okazuje się rodzajem fikcji i językowym śladem zapomnianego skrótowi myślowego” (Mudyń, 1997a, s. 105-106). Mudyń wskazuje, że przypisywanie realności istnienia fenomenowi wolności może odbywać się jedynie przy uwzględnieniu okoliczności jego występowania. Stąd w pierwszych systematycznych programach badawczych stworzonych przez Westcotta na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych w serii wywiadów zwracano uwagę na warunki, w jakich badani czuli się wolni (Westcott, 1978). Z drugiej zaś strony pojawia się pytanie o możliwość generalizacji wyników badań w tym podejściu.

Istnieje taka możliwość, albowiem założonym faktem jest, na co wskazuje Mudyń, że idea wolności oraz jej interdyscyplinarny charakter uzasadnia przypuszczenie, że wolność odwołuje się do uniwersalnych aspektów ludzkiego doświadczenia, co pozwalałoby na dokonywanie ważnych z punktu widzenia teorii psychologicznej uogólnień jednostkowych doświadczeń. To właśnie te obszerne klasy przeżyć pozwalają zawrzeć w sobie niejedno ludzkie doświadczenie wolności. Podobne przekonanie odnajdujemy u Westcotta (1988), który podkreśla, że istnieje możliwość zidentyfikowania określonej liczby koncepcji wolności, na tyle obszernych i uwzględniających kontekst doświadczenia, że możliwe jest przypisanie pod nie

konkretnych ludzkich doświadczeń. Oczywiście na pewnym poziomie generalizacji pewne detale są gubione, a unikalne cechy przypisane jednostkowemu doświadczeniu poświęcić należy w imię ustalenia pewnych powszechności i uogólnień. W podejściu tym zauważyć można zatem próby godzenia ujęcia kontekstu, w jakim wolność jest doświadczana, co może być powodem nadmiernego rozróżnienia tych doświadczeń, z potrzebą ich systematyzowania.

W podejściu tym zwraca się również uwagę na zamieszanie pojęciowe, jakie towarzyszy badaniom dotyczącym wolności w psychologii. Jak podkreśla Mudyń, „powodem zamieszania jest to, że koncepcje wolności najczęściej mają charakter spekulatywno-normatywny. I nawet wówczas, gdy zdają się opisywać fenomen wolności i formułują odpowiedzi na pytanie „co to jest wolność?”, *de facto* są zestawem postulatów (czyli przykazań) dotyczących sposobu życia i współżycia społecznego” (1997a, s. 106). Ten zamęt pojęciowy może powodować błąd przesunięcia w udzieleniu odpowiedzi na pytanie o doświadczenie wolności. Zamiast uzyskać informację, jak wolność jest odczuwana, otrzymać można odpowiedź konwencjonalną, jak powinno się, zgodnie z (niekoniecznie uświadamianym) imperatywem społeczno-kulturowym, wolności doświadczać, czym powinna być. Stąd też w podejściu tym wiele miejsca poświęca się na zwrócenie uwagi, chociażby przez konstrukcję kwestionariuszy, instrukcje i polecenia, formułowanie pytań do wywiadów, aby odróżnić poczucie lub doświadczenie wolności, zawarte nawet w prostym zdaniu kwestionariusza, od normatywnych i upowszechnionych w społecznej przestrzeni zaakceptowanych wzorców.

Prace badawcze Mudynia poświęcone problematyce wolności uwzględniają m.in., a może nawet zwłaszcza, relacje interpersonalne. Szerokie studia, jakie przeprowadził na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, dotyczą m.in. kwestii: „W jakich okolicznościach interpersonalnych ludzie czują się wolni?”. Badania te, które miały charakter bardziej eksploracyjny niż weryfikacyjny, stały się podstawą do wykonania kolejnych badań, weryfikujących otrzymane w pierwszym podejściu uogólnienia w postaci prywatnych koncepcji wolności.

Mudyń (1997a) zakłada, że doświadczenie wolności stanowi nieodłączny aspekt kondycji ludzkiej. Jeśli spojrzeć na zakres treściowy tego fenomenu, to wolność bardziej daje się wyrazić poprzez doświadczenia jej przeciwne, tj. osobiste przeżycia związane z poczuciem zniewolenia lub ograniczenia swobody działania. Ma tu na myśli sytuacje doświadczania konieczności, przemocy, skrupowania, zależności i bezradności. To ten rodzaj doświadczeń stanowi opozycję do jednego z przyjętych przez Mudynia sposobów rozumienia wolności jako „uwolnienia się od” (wolność negatywna). Uwzględnienie tego rodzaju wolności podyktowało przekonanie o pierwotności wszelkich form ograniczeń wobec doświadczenia wolności. Dla Mudynia potoczne intuicje, że wolność posiada pozytywne konotacje (wolność pozytywna), wydają się być potrzebne w badaniu tego fenomenu, jednak należy założyć, że wolność traktujemy wyłącznie jako przeżycie lub dyspozycję subiektywnego podmiotu, rezygnując tym samym z normatywnej drogi definiowania wolności (Mudyń, 1997a). Jak podkreśla, „psychologia od dawna i wciąż dostarcza argumentów na rzecz tezy, że nasze samopoczucie oraz rodzaj podejmowanych lub niepodejmowanych działań zależą w ogromnym stopniu od subiektywnego inter-

pretowania sytuacji. Rozumując w tym kierunku, można powiedzieć także, iż to, czy i na ile czujemy się wolni lub odczuwamy deficyt wolności, zależy od subiektywnej interpretacji własnej sytuacji, własnych praw i możliwości” (Mudyń, 2004, s. 18). W badaniach uwidacznia się zatem przekonanie, że oba aspekty wolności: negatywny – wskazujący na okoliczności istniejącego zniewolenia i pozytywny – realizowania atrakcyjnych celów, są ze sobą funkcjonalnie związane i badania wyczerpujące zakresowo doświadczanie wolności powinny analizować okoliczności obu aspektów.

Ponadto do swoich badań eksploracyjnych Mudyń przyjmuje dosyć specyficzną definicję wolności, zaznaczając, że „człowiek jest wolny, jeśli czuje się wolny – tak długo, jak długo czuje się wolny” (1997a, s. 109). Ta definicja wskazuje na ważny aspekt podejmowanej problematyki. Uwidacznia się tu znów założenie o subiektywności przejawów życia podmiotowego. Nawet jeśli badacz dopracowuje się pewnej koncepcji w tym zakresie i koncepcja ta mogłaby przeczyć aktualnie doświadczaniu wolności, to pierwszeństwo ma własne poczucie badanego, a nie fakty założone w przyjętej teorii.

Późniejsze badania weryfikacyjne Mudynia oparte są na zrębach koncepcyjnych uzyskanych z interpersonalnego aspektu doświadczania wolności, gdzie wyróżnia trzy składniki doświadczanej wolności. Są nimi pojęcia *mocy*, *niemocy* i *przemocy*. Konkretność rodzajów doświadczeń, jakościowo od siebie odmienne, doświadczenia wolności bądź też zniewolenia pozwalają się klasyfikować na podstawie różnych zestawień tych trzech kategorii pojęciowych. Doświadczenie mocy jest równoznaczne z doświadczeniem sprawstwa, wpływu i możliwości oddziaływać na rzeczywistość zewnętrzną i wewnętrzną. Przemoc to doświadczenie przewagi i jej wykorzystania, zaś niemoc to doświadczenie bezradności w sytuacji, której jednostka nie jest w stanie zaakceptować (Mudyń, 2004). Jak dalej podkreśla, „oprócz płaszczyzny horyzontalnej, wyznaczonej przez synonimy pojęcia »mogę« i jego semantyczne opozycje, dla opisu przeżyć związanych z doświadczeniem wolności i zniewolenia potrzebne są jeszcze dwa kluczowe pojęcia, tj. »chcę« i »muszę« oraz ich opozycje. Należy sądzić, że w płaszczyźnie wertykalnej wszystkie przeżycia oraz poglądy dotyczące natury wolności i zniewolenia pozwalają się opisać (lub sprowadzić) do kombinacji tych trzech pojęć wraz z ich negacjami” (2004, s. 21). I tak w schemacie: „chcę” – „mogę”, choć „nie muszę” zawiera się doświadczenie wolności pozytywnej, ponieważ doświadczam wówczas uczucia zaangażowania w to, co wykonuję wynikającego z atrakcyjności tego czegoś (doświadczenie „chcę”) i mam poczucie w pewnej mierze kontroli nad tym, w co się angażuję (doświadczenie „mogę”) bez uczucia jakiegokolwiek konieczności tego czegoś (doświadczenie „nie muszę”). Schemat: „musiałem” – „nie muszę” i „nie chcę” zawiera zakres doświadczenia wolności negatywnej, albowiem doświadczałem niekwestionowalnej konieczności, teraz jest ona jedynie emocjonalnie nieakceptowaną przeszłością, w którą nie chcę i nie muszę już się angażować, ponieważ nie jest to dla mnie atrakcyjne. Mudyń (1997a) podkreśla, że doświadczenie zniewolenia zawiera się w schemacie: „chcę” – „nie mogę”, lecz „muszę”, lub: „nie chcę” – „muszę” – „nie mogę”.

Zgodnie z tym schematem można zadać pytanie o przyrost wolności. Kiedy taka sytuacja może mieć miejsce? Otóż, zdaniem Mudynia, jeśli by faktycznie cały fe-

nomen wolności opisywać przy użyciu tych trzech pojęć, to ludzie odczuwaliby „wzrost” wolności, gdy wzrastałaby motywacja typu „chcę” lub nasilało się przekonanie o subiektywnej kontroli nad tym, co się zamierza zrobić lub się robi, a więc przekonanie typu: „mogę” lub gdy z jakichś powodów malałyby okoliczności, które wymagałyby od człowieka doświadczenia typu „muszę”.

Inspiratorem tego podejścia jest Westcott. Jego metodę nazwać można fenomenologiczno-narracyjną. W jego pracach napotykamy na charakterystyczne dla podejścia fenomenologiczno-kontekstowego założenia dotyczące badania wolności. Westcott, naświetlając problematykę wolności, posiłkuje się pojęciem „narracji”, zaznaczając, że znaczenie, które człowiek przypisuje doświadczonej wolności, jest umocowane w komunikowanych innym narracjach, jakich on sam i inni dokonują, by nadać generalny sens swojemu życiu. Te narracje, w których ludzka wolność zdaje się być negocjowana, konstruowana i praktykowana, odbywają się w społecznym i historycznym kontekście (Westcott, 1994). Te znaczenia, pisze Westcott, „nie istnieją poza kontekstem ludzkiej komunikacji” (1994, s. 160). W jego pracach przeważa zatem próba uogólnienia narracji o doświadczonej wolności osób badanych.

Pytanie o doświadczenie wolności, co jest charakterystyczne dla podejścia kontekstowego, napotyka pewną przeszkodę. Otóż pytanie wprost: „czy uważasz, że twoje zachowanie jest autentycznie wolne?” wprowadza badanych w zakłopotanie, co ujawnia się często w postaci uczucia wewnętrznego konfliktu. Dopiero pytanie: „W jakich okolicznościach czułeś się wolny?” pozwala odsłonić zaskakujące bogactwo doświadczeń bycia wolnym. Jak już zostało wspomniane, jest to typowe uzasadnienie przekonania, że doświadczenie wolności nigdy nie jest możliwe poza określonym wewnętrznym układem odniesienia danej jednostki, która, będąc podmiotem, przeżywa i odczuwa wolność w pewnej sytuacji poddanej indywidualnej interpretacji. Nie wystarczy, twierdzi Westcott, dokonać konceptualizacji wolności pod jedną definicją i „poprosić ludzi, aby zaznaczyli na skali „jak wolni” się czują w sytuacji wyraźnego nacisku lub „za jak bardzo wolnego” uważają aktora w lakonicznie opisanym interpersonalnej interakcji” (1978, s. 289). Badanie wolności wymaga systematycznego poszukiwania naturalnych warunków doświadczenia wolności.

W powyżej przytoczonym cytacie nietrudno odnaleźć pobrzmiewającą w ogóle w podejściu fenomenologicznym krytykę teorii reaktancji i atrybucji, które zdaniem Westcotta nie są udanymi próbami zmierzenia się z problematyką wolności.

Z jednej strony teoria reaktancji, podkreśla Westcott, zaproponowała surowe ograniczenie różnorodności doświadczenia wolności poprzez przeniesienie fenomenu w laboratoryjne warunki, z drugiej – teorii atrybucji uprościły doświadczenie wolności, sprowadzając je do spostrzeganej możliwości wyboru. Warunkiem poczucia wolności nie jest ani brak zewnętrznych przeszkód i ograniczeń, ani także posiadanie pełnej kontroli nad sytuacją. Dokonywanie wyborów i podejmowanie decyzji może być początkiem doświadczenia zarówno wolności jak i zniewolenia. I oba momenty wchodzą w zakres doświadczenia wolności.

W wynikach badań eksploracyjnych, jakie przeprowadził Westcott, zarysowuje się pewien kształt wolności. Otóż badacz sprowadza różnorodne doświadczenia wolności, które otrzymał z bezpośrednich wywiadów i zastosowanego kwestiona-

riusza, do kilkunastu płaszczyzn, z których warto wymienić te najistotniejsze. Te płaszczyzny wyznaczają obszar, który obejmuje wszystkie doświadczenia wolności.

Ludzka wolność doświadczana jest w kontekście braku różnorodnego nacisku, obowiązku, odpowiedzialności, procedur, kontroli, nadzoru. Ale doświadczenie wolności pojawia się również w kontekście istniejących możliwości zaangażowania się w upragnione aktywności. Wolność może być odczuwana nie tylko w okolicznościach braku nacisku czy posiadania możliwości, ale również pojawiać się w sytuacji wykonywania aktywności, kiedy człowiek angażuje się w czynność, którą chce wykonać. Te trzy płaszczyzny wydają się być najistotniejsze. Westcott wskazuje również, że ludzie czują się wolni w okolicznościach autoekspresji, wewnętrznego poczucia bezpieczeństwa, braku niepewności, ograniczeń, zaangażowania, wyzwań (Westcott, 1988).

Jest to w zasadniczy sposób nowe podejście w zajmowaniu się problematyką wolności w psychologii, szczególnie jeśli spojrzymy na obecność problematyki wolności w dominującym współcześnie w psychologii akademickiej nurcie poznawczym, ugruntowanym tradycjami naturalistycznymi.

Zauważyć należy, że w nurtach poznawczych, które nie są monolitem, podstawowa rola w sterowaniu ludzkim działaniem przypisana jest przede wszystkim funkcjonowaniu mechanizmów regulacyjnych umieszczonych na subświadomym poziomie. Dokonuje się więc operacjonalizowania pojęcia wolności, przypisując w pewnych przypadkach funkcje kierownicze percepcji, uwadze lub różnym systemom pamięci. Jeśli zatem chodzi o sferę ludzkiej aktywności celowościowej, w nurtach poznawczych dokonuje się substytucji wolności przez konstrukty nawiązujące do poczucia (samo)kontroli, sprawstwa czy też autonomii. Wolność, jeśli już gdzieś pojawia się to pojęcie, należy do sfery spostrzegania, nie będąc realną. Psychologia poznawcza, chcąc uwolnić się od teoretycznych ograniczeń starego pojęcia związanego z jego szkodliwą konotacją i ukrytymi założeniami, popada w jego nie-do-reprezentowanie, które skutkuje zignorowaniem dotychczasowego dorobku w tej dziedzinie.

Wydaje się zatem, że najistotniejszym osiągnięciem podejścia fenomenologiczno-kontekstowego jest ponowne zwrócenie uwagi na możliwość metodycznego badania doświadczania fenomenu wolności w psychologii. Zdaniem badaczy z podejścia fenomenologiczno-kontekstowego wolności nie można rozłożyć na części pierwsze, redukując ją do procesów regulujących czynności psychiki ludzkiej, których zadaniem jest zapewnienie układowi fizyczno-psychicznemu niezakłóconej pracy bądź też przywracanie równowagi, jeśli występują destabilizujące przeszkody. Wolność jest doświadczeniem niepodzielnym i realnym. Podejście fenomenologiczno-kontekstowe, aby uniknąć zarzutu, że bada konstrukt ze sfery czystej abstrakcji, fikcji odtwarzanej w śladach pamięciowych, formułuje warunki brzegowe, zatem okoliczności jej występowania. Stąd pytanie o wolność uzupełniane jest pytaniem o zakres okoliczności, w jakich fenomen ten jest doświadczany. Wydaje się, że próba doprecyzowania fenomenu wolności poprzez kontekst sprowadza doświadczenie wolności na poziom, na którym pierwotnie funkcjonowało: subiektywnego przeżycia. Jak zaznacza Westcott, wolność nie jest dana lub przydzielona zewnętrznie. Oczywiście, pewne warunki mogą być umożliwione lub wycofane przez

zewnątrzne wobec człowieka siły, niemniej jednak to człowiek decyduje o znaczeniu tychże zaproponowanych mu warunków. To nie otaczające człowieka warunki pozwalają mu na doświadczanie wolności, lecz jego subiektywna ocena tychże warunków. Jest to nowe postawienie problemu wolności, w której kontekstualnie kształtuje się doświadczenie wolności, ale to człowiek ma prawo wyboru kontekstu doświadczenia wolności, a nie mechanizmy psychiczne rozporządzają człowiekiem, dając mu lub odbierając możliwość doświadczenia wolności.

W przypadku pytania o wolność, istotna jest również kwestia roli ludzkiej świadomości w funkcjonowaniu człowieka. W nurtach poznawczych nadal panuje przekonanie, że poszukiwanie miejsca dla świadomości, dookreślanie funkcjonowania człowieka przez świadome myśli, cele, intencje, należy do grzechów głównych badaczy, którzy sprzeniewierzyli się nurtowi poznawczemu w psychologii akademickiej. Innym istotnym zagadnieniem jest kwestia podmiotowości. Zatem pojawia się pytanie o podmiot rozgrywających się procesów regulacyjnych i przetwarzania informacji.

Jak podkreśla Trzópek (2008), oba te pytania współcześnie znów nabierają znaczenia, przywołując kontekst dawnego sporu między determinizmem a indeterminizmem. Nawet w psychologii poznawczej pojawia się przekonanie, że świadomego doświadczenia sprawstwa i wolności nie można nadal ignorować, gdyż jest to doświadczenie centralne. Jednak psychologia poznawcza nadal wydaje się, pomimo podejmowania tego problemu na nowo, odmawiać temu doświadczeniu przypisania roli sprawczej. W ramach psychologii poznawczej wskazuje się, że istnieją konkluzywne dowody na rzecz ujęć deterministycznych, uznających świadomą wolę za iluzję (Wagner, 2008). Zdaniem Johna Bargha (2008) nie ma żadnych dowodów, które uzasadniałyby umieszczanie generowanych zachowań w relacji przyczynowo-skutkowej z wolną wolą. Podając przykłady nieświadomie podejmowanych decyzji, zautomatyzowania procesów umysłowych, które są odpowiedzią na nie zawsze rejestrowane bodźce środowiskowe (np. mimowolne działania w postaci przenoszenia rzeczy, działania bez uprzedniego planu), sugeruje rolę głównie nieświadomych procesów.

Podjęcie fenomenologiczno-kontekstowe wskazuje, że umysłu ludzkiego nie można badać jedynie na poziomie operacji formalnych, ale na poziomie wyższym. Wielu procesów psychicznych nie da się sprowadzić do operacji na symbolach czy sieciach aktywacji. Zjawiska świadomości, rozumienia, podmiotowości są samostne i stanowią podstawę ludzkiej percepcji, sądów, decyzji, intuicji. Pomimo rzekomej przewagi, jak sugerują nurty poznawcze, nieświadomego przetwarzania informacji, ludzie doznają poczucia świadomego wpływu i uznają wolność swoich działań. W podejściu fenomenologiczno-kontekstowym pojawia się pytanie o status tego doświadczenia i o ewentualny układ odniesienia, w którym to doświadczenie jest przeżywane i indywidualnie interpretowane. Westcott, badając wolność, mocuje ją w komunikowanych przez człowieka narracjach, Mudyń zapyta o okoliczności, wolność traktując wyłącznie jako przeżycie lub dyspozycję subiektywnego podmiotu.

W podejściu fenomenologiczno-kontekstowym wyeksponować należy jeszcze jedną zaletę. Otóż dotychczasowe wyniki badań wskazują, że dokonywanie wybo-

rów i podejmowanie decyzji bywa okazją do przeżywania zarówno wolności jak i zniewolenia. Poczucie wolności i zniewolenia występuje często w różnych fazach tej samej złożonej aktywności. Wskazują na to prezentowanie powyżej wyniki badań Mudynia (1998). Miejsce poczucia zniewolenia pojawiającego się w trakcie realizacji trudnego działania zastępuje poczucie wolności, gdy działanie zostanie uznane za zakończone.

Prezentowane powyżej stanowisko fenomenologiczno-kontekstowe stało się w dużej mierze inspiracją dla podjęcia kolejnych badań w zakresie sposobów rozumienia i konceptualizowania wolności przez autora niniejszego artykułu. Korzystając ze wskazówek metodologicznych, jak i formułowanych wytycznych dotyczących rozumienia wolności, przygotował on własny kwestionariusz do badania sposobów konceptualizacji wolności o nazwie *kwestionariusz PKW (Prywatne Koncepcje Wolności)*, jak również przeprowadził na jego podstawie badania empiryczne, które przyniosły wiele istotnych danych dotyczących sposobów rozumienia wolności.

BIBLIOGRAFIA

- Bachelard, G. (2002). *Kształtowanie się umysłu naukowego: przyczynek do psychoanalizy wiedzy obiektywnej*. Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria.
- Bargh, A. J. (2008). Free Will is Un-natural. W: J. Bear, J.C. Kaufman, R. F. Baumeister, *Are we free? Psychology and Free Will*. New York: Oxford University Press, 128-154.
- Bear, J., Kaufman, J. C., Baumeister, R. F. (2008). Introduction: Psychology and Free Will. W: J. Bear, J.C. Kaufman, R. F. Baumeister, *Are we free? Psychology and Free Will*. New York: Oxford University Press, 3-9.
- Dilthey, W. (1987a). O istocie filozofii. W: W. Dilthey, *O istocie filozofii*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Dilthey, W. (1987b). Typy światopoglądów i ich rozwinięcie w systemach metafizycznych. W: W. Dilthey, *O istocie filozofii*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 115-175.
- Dilthey, W. (2004). *Budowa świata historycznego w naukach humanistycznych*. Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria.
- Dweck, C. S., Molden, D. C. (2008). Self-Theories: The Construction of Free Will. W: J. Bear, J.C. Kaufman, R. F. Baumeister, *Are we free? Psychology and Free Will*. New York: Oxford University Press, 44-64.
- Frankl, V. E. (1984). *Homo patiens*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Fromm, E. (1993). *Ucieczka od wolności*. Warszawa: Czytelnik.
- Fromm, E. (1996). *Serce człowieka*. Warszawa-Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Giorgi, A. (2002). *Psychologia jako nauka empiryczna uprawiana z ludzkiej perspektywy. Podejście fenomenologiczne*. Białystok: Trans Humana.
- Habermas, J. (1999). *Teoria działania komunikacyjnego: Racjonalność działania a racjonalność społeczna*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Klein, P., & Westcott, M.R. (1994). The changing character of phenomenological psychology. *Canadian Psychology*, 2, 133-158.

- Koch, S. (2002). Psychologia wobec pojawiających się koncepcji wiedzy. W: T. W. Wann, *Behawioryzm i fenomenologia. Różne ujęcia współczesnej psychologii*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 11-61.
- Kopińska, V. (2008). *Współczesna młodzież wobec problemu wolności*. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.
- Kozielecki, J. (1996). *Koncepcje psychologiczne człowieka*. Warszawa: Żak.
- Kozielecki, J. (2007). *Psychotransgresjonizm. Nowy kierunek psychologii*. Warszawa: Żak.
- Krasnodębski, Z. (1986). *Rozumienie ludzkiego zachowania*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- MacLeod, R.B. (2002). Fenomenologia. Wyzwanie dla psychologii eksperymentalnej. W: T. W. Wann, *Behawioryzm i fenomenologia. Różne ujęcia współczesnej psychologii*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Mele, A. R. (2008). Psychology and Free Will: A Commentary. W: J. Bear, J.C. Kaufman, R. F. Baumeister, *Are we free? Psychology and Free Will*. New York: Oxford University Press, 325-346.
- Mudyń, K. (1997a). O doświadczaniu wolności i zniewolenia w relacjach interpersonalnych. W: K. Mudyń, *Zdarza się, że myślimy*. Kraków: Wydawnictwo Profesjonalnej Szkoły Biznesu, 105-119.
- Mudyń, K. (1997b). Przenicowany człowiek, czyli krytyka poglądów B. F. Skinnera. W: K. Mudyń, *Zdarza się, że myślimy*. Kraków: Wydawnictwo Profesjonalnej Szkoły Biznesu, 11-24.
- Mudyń, K. (1998). Wolność. W: W. Szewczuk, *Encyklopedia psychologii*. Warszawa: Fundacja „Innowacja”, 976-982.
- Mudyń, K. (2001). *Prywatne koncepcje wolności i ich psychologiczne konsekwencje*. Referat wygłoszony na 11. Europejskim Sympozjum Somatoterapii.
- Mudyń, K. (2004). O sposobach rozumienia osobistej wolności i odpowiedzialności. W: P. Piotrowski, *Przemoc i marginalizacja. Patologie społecznego dyskursu*. Warszawa: Żak, 15-36.
- Mudyń, K. (2008). Miejsce nauki i psychologii w kulturze zdominowanej ideologią wolnego rynku. *Psychologia Społeczna*, 4(9), 353-361.
- Pink, T. (2007). *The Psychology of Freedom*. Cambridge: University Press.
- Popper, C. R. (2002). *Logika odkrycia naukowego*. Warszawa: Aletheia.
- Roediger, H. L., Goode, M. K., Zaromb, F. M. (2008). Free Will and the Control of Action. W: J. Bear, J.C. Kaufman, R. F. Baumeister, *Are we free? Psychology and Free Will*. New York: Oxford University Press, 205-225.
- Rosnerowa, H. (1993). *Dylematy pojęcia wolności: próba wprowadzenia analitycznego*. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii.
- Scriven, M. (2002). Poglądy na naturę człowieka. W: T.W. Wann, *Behawioryzm i fenomenologia. Różne ujęcia współczesnej psychologii*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 195-225.
- Simonton, D.K. (2008). Willing Creation: The Yin and Yang of the Creative Life. W: J. Bear, J.C. Kaufman, R.F. Baumeister, *Are we free? Psychology and Free Will*. New York: Oxford University Press, 296-303.

- Skinner, B. (1978). *Poza wolnością i godnością*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Solomon, R. (2001). In defense of freedom. *American Psychologist*, 1, 79-80.
- Straś-Romanowska, M. (1993). Psychologia sensu jako alternatywa wobec psychologii mechanizmów regulacyjnych. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 9, 97-107.
- Such, J. (1973). Spór naturalizmu z antynaturalizmem o metodę nauk humanistycznych. W: J. Such, *Wstęp do metodologii ogólnej nauk*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza, 210-234.
- Taylor, Ch. (1985). *Human agency and language*. Cambridge: University Press.
- Trzópek, J. (2003). *Problem woli. Między antropologią filozoficzną a psychologią mechanizmów regulacyjnych*. Kraków: Towarzystwo Naukowe „Societas Vistulana”.
- Trzópek, J. (2006). *Filozofie psychologii. Naturalistyczne i antynaturalistyczne podstawy psychologii współczesnej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Trzópek, J. (2008). Wolność egzystencjalna a psychologiczne rozumienia wolności. *Analiza i Egzystencja*, 8, 65-83.
- Uchnast, Z. (1990). Problem podmiotowości w ujęciu psychologicznym. *Przegląd Psychologiczny*, 1, 41-57.
- Wegner, M. D. (2008) Self is magic. W: J. Bear, J.C. Kaufman, R. F. Baumeister, *Are we free? Psychology and Free Will*. New York: Oxford University Press, 226-247.
- Westcott, M. (1977). Free will: an exercise in metaphysical truth or psychological consequences. *Canadian Psychological Review*, 3, 249-263.
- Westcott, M. (1978). Toward psychological studies of human freedom. *Canadian Psychological Review*, 4, 277-290.
- Westcott, M. (1988). *The Psychology of Human Freedom*. New York: Springer-Verlag.
- Westcott, M. (1994). Freedom and Civilization: when more is less. *Canadian Psychology*, 4, 159-166.
- Zybertowicz, A. (1995). *Przemoc i poznanie*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.